

અલંકાર

www.gnanbhandar.com

અલંકાર એટલે :- સાહિત્યમાં વાણીને શોભામાં અને પ્રભાવમાં વધારો કરે તેવા ભાષાકીય રૂપોનો જે પ્રયોજન કરવામાં આવે છે તેને અલંકાર કહેવામાં આવે છે. અલંકારના બે પ્રકાર છે. શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર

૧) શબ્દાલંકાર :-વાક્યમાં કે પંક્તિમાં જ્યારે શબ્દની મદદથી ચમકૃતિ સર્જાય ત્યારે શબ્દાલંકાર બને છે. દા.ત. ૨) અર્થાલંકાર :-વાક્યમાં કે પંક્તિમાં જ્યારે અર્થની મદદથી ચમકૃતિ સર્જાય ત્યારે અર્થાલંકાર બને છે.

ઉપમેય એટલે :- જે વસ્તુ કે પદાર્થની સરખામણી કરવાની હોય તેને ઉપમેય કહે છે.

ઉપમાન એટલે :-જે વસ્તુ કે પદાર્થની સાથે સરખામણી કરવાની હોય તે ઉપમાન કહે છે.

સાધારણ ધર્મ એટલે :-બે જુદી જુદી વસ્તુઓ વચ્ચે રહેલા કોઈ ખાસ ગુણોને સાધારણ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

ઉપમાવાચક શબ્દો:-બે જુદી જુદી વસ્તુઓ વચ્ચેની સરખામણી કરવામાટે વપરાતા શબ્દોને ઉપમાવાચક શબ્દો કહે છે. દા.ત.- જેવું, જેમનું, તેમનું. સરખું, સમોડું, શી, તુલ્ય, પેઠે, માફક, સમાન વગેરે.

શબ્દાલંકારના પ્રકાર ચાર પ્રકાર :- (૧) વર્ણાનુપ્રાસ (વર્ણસંગાઠ), (૨) યમક (શબ્દાનુપ્રાસ), (૩)

આંતરપ્રાસ (પ્રાસસાંકળી), અને (૪) અંત્યાનુપ્રાસ

અર્થાલંકારના પ્રકાર આઠ પ્રકાર:- (૧) ઉપમા, (૨) ઉત્પ્રેક્ષા, (૩) રૂપક, (૪) અનન્વય, (૫) શ્લેષ, (૬) સજીવારોપણ, (૭) વ્યાજસ્તુતિ, (૮) વ્યતિરેક,

અર્થાલંકાર

➤ **ઉપમા અલંકાર:-** ઉપમેયની સરખામણી ઉપમાન સાથે કરવામાં આવે ત્યારે ઉપમા અલંકાર બને છે. ઉપમેય અને ઉપમાનમાં એકરૂપતા દર્શાવવામાં આવે ત્યારે આ અલંકાર બને છે.

➤ ઉપમાવાચક શબ્દો જેવા કે શી, શું, જેવું, જેમનું, તેમનું, સરખું, સમોડું, તુલ્ય, પેઠે, માફક અને સમાન શબ્દો વપરાય છે.

દા.ત. - દેવલના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા છે. (દેવલ- ઉપમેય અને મોતીના દાણા- ઉપમાન)

ઉદાહરણો :-

- ❖ પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ કેળવણી લઈ શકે છે.
- ❖ મને તેમનું વચન અપમાન જેવું લાગે છે.
- ❖ સંતરાની છાલ જેવો તડકો વરસે છે.

- ❖ ધરતીપર વરદાનની માફક ચાંદની ઊતરી રહી છે.
- ❖ શામળ કહે બીજાબાપડા, પ્હાણ સરીખા પારખ્યા.
- ❖ શિશુ સમાનગણી સહદેવને
- ❖ પગલું લાંક વિનાના ઊંટના જેવું પડતું.
- ❖ માણસો માખીઓની જેમ મરતા હતા.
- ❖ આપણેયંત્ર જેવા નથી કે આખો દિવસ કામ કર્યા કરીએ.
- ❖ મહુડા માયા ઉતારતા યોગી જેવા લાગે છે.
- ❖ ઘઉંની ફલક સોના જેવી થઇ ગઈ.
- ❖ શરૂઆતમાં એ લોકો પીળાયટા જેવા લાગતા હતા.
- ❖ દમયંતી નું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.
- ❖ ગુલછડી સમોવડી તે બાલિકા હતી.
- ❖ કાળજે ઊંડા કળણ રહે, છદ્મ જેવી જિંદગી
- ❖ રૂપે અરૂણ ઉદય સરખો.
- ❖ રણછોડ બાઘાની માફક જોઈ રહ્યો.

➤ **ઉત્પેક્ષા અલંકાર:-** ઉપમેય જાણે ઉપમાન હોય તેવો તર્ક, ડોળ,સંભાવના કે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે ઉત્પેક્ષા અલંકાર બને છે.

ઉત્પેક્ષા વાચક શબ્દો :- જાણે, રખે, શકે, શું.

દા.ત. :- હૈયું જાણે હિમાલય

ઉદાહરણો :-

- ❖ જેનામાં વૃક્ષ પ્રીતિ નથી તેનામાં જાણે જીવન પ્રીતિ નથી.
- ❖ સૃષ્ટિના વાળ જાણે રેશમની પટ્ટીઓ.
- ❖ દર્દ અને ઉપેક્ષા જાણે ગળથૂથીમાંથી જ મળેલા.
- ❖ મને જાણે રમવા માટે એક નવું રમકડું મળી ગયું.
- ❖ જ્યાં ત્યાં આવી વયબદલી સંતાપ જાણે પરીઓ.
- ❖ આખા જડબામાં જાણે દાઢ જ હોય તેમ જણાતું હતું.
- ❖ ખુદા જાણે તેમની પાસે આવી ઊભા રહ્યા.
- ❖ એ મારી સફળતા જાણે પોતાની સિદ્ધિ સમજતા.

- **રૂપક અલંકાર :-** ઉપમેય અને ઉપમાને એકરૂપ દર્શાવવામાં આવે ત્યારે રૂપક અલંકાર બને છે.
દા.ત.- પુત્રના અવસાન પછી મા શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ.

ઉદાહરણો :-

- ❖ મને કેળવણીની માયાજાળમાં ફસાવી દીધો.
- ❖ ફાગણના વૃક્ષો પરથી સૂરજને ખરતો જોઉં છું.
- ❖ ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે.
- ❖ સુન ચક્ષુ ! હું પાંગળું, તું માટું વાહન!
- ❖ વદન સુધાકરને રહું નિહાળી.
- ❖ ઘણી સુરભિસૂત છે.
- ❖ જીવનવાડી કરમાઈ ગઈ
- ❖ પ્રકૃતિ ખુદ એક મહાન કવિતા છે.
- ❖ વૃક્ષ જીવતો જાગતો દેવ છે.
- ❖ મનુષ્ય લાગણીશીલ પ્રાણી છે.
- ❖ કેળવણી પામેલી સ્ત્રી રત્ન કદી પોતાનું તેજ ખોતું નથી.
- ❖ ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ લાગે છે.
- ❖ ગુજરાતની ભૂમિ જોઈ હું આંદોલિત થઈ ગયો છું.
- ❖ વરસે ઘડી વ્યોમ વાદળી.
- ❖ બપોર એક શિકારી કૂતરું છે.
- ❖ સત્ય એ જ પરમેશ્વર
- ❖ જળ એ જ જીવન

- **અનન્વય અલંકાર :-** ઉપમેયની સરખામણી ઉપમેય સાથે જ કરવામાં આવે ત્યારે અનન્વય અલંકાર બને છે.
(ઉપમેયને જ ઉપમાન તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે.)દા.ત. ગાંધીજી એટલે ગાંધીજી

ઉદાહરણો :-

- ❖ મોતી એટલે મોતી
- ❖ સાપ એટલે ચક્ષુ:શ્રવા.

- **વ્યતિરેક અલંકાર :-** ઉપમાન કરતાં ઉપમેયને ચડિયાતું બતાવવામાં આવે ત્યારે વ્યતિરેક અલંકાર બને છે.
➤ આમાં કોઈ ચોક્કસ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો હોતો નથી, ટૂંકમાં ચઢિયાતું બતાવ્યું હોય ત્યારે વ્યતિરેક અલંકાર બને છે.
➤ દા.ત.- એની વાણી અમૃતથીયે મીઠી હતી.

ઉદાહરણો :-

- ❖ બાપુનું હૃદય ફૂલ કરતાં ક્રોમળ હતું.
- ❖ હલકાં તો પારેવાની પાંખથીયે મોટા જી.

- ❖ દમયંતીના મુખ પાસે તો ચંદ્ર નિસ્તેજ લાગે છે.
- ❖ ગંગાના નીર તો વઘે ઘટે રે લોલ, સરખો એ પ્રેમની પ્રવાહ રે.
- ❖ એનું શરીર તો ફૂલથીય હલકું છે.
- ❖ સુદામાનો વૈભવ આગળ કુબેર તે કોણ માત્ર ?
- ❖ ગુલાબ લઉ ? ના કપોલ તુજ રમ્ય એથી ઘણા.
- ❖ મેરૂ રે ડગે ને જેના મન નો ડગે
- ❖ મારૂ હૃદય વ્રજ કરતાં પણ કઠોર કરીશ

- **શ્લેષ અલંકાર** :-એક જ શબ્દના બે અર્થ નીકળતા હોય ત્યારે શ્લેષ અલંકાર બને છે.
દા.ત. જવાની તો જવાની છે.

ઉદાહરણો :-

- ❖ કેસરીસિંધ,આંબા નીચે મરવા પડ્યા છે.
- ❖ પંકજ નામનો છોકરો છે.
- ❖ મારા ભાઈનું બારમું પત્ની ગયું.

- **સજીવારોપણ અલંકાર** :-નિર્જીવ વસ્તુમાં જ્યારે સજીવનાં ભાવોનું આરોપણ કરવામાં આવે ત્યારે સજીવારોપણ અલંકાર બને છે.

દા.ત.- મને લાગ્યું ચાંદો ધીમે ધીમે ચાલી રહ્યો છે.

ઉદાહરણો :-

- ❖ સડક પડખું ભરીને સૂઈ ગઈ હોય.
- ❖ નવપલ્લવો મમતાભરી નજરે સ્વામીજીને જોવા લાગ્યા.
- ❖ પવન પાંદડાં જોડે ગમ્મત કરે છે.
- ❖ રાતે તડકાએ સીમમાં રાતવાસો કર્યો.
- ❖ ઋતુઓ વૃક્ષોને વહાલ કરતાં થાકતી નથી.
- ❖ ભડી ફરતે સોસાયટીના મકાન ઊગી ગયાં છે.
- ❖ બપોર એક શિકારી કૂતરું છે.
- ❖ હાફિ ગયેલા ધ્યાનના પગને તપાસીએ

- **વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર** :- જ્યારે વખાણરૂપે નિંદા અને નિંદારૂપે વખાણ કરવામાં આવે ત્યારે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર બને છે. દા.ત.-શું તમારી બહાદૂરી ! ઉંદર જોઈને નાઠા!

ઉદાહરણો :-

- ❖ શું તમારી હોંશિયારી ગુજરાતીમાં નપાસ થયા ?
- ❖ રમેશને છેલ્લી પાટલીએ બેસવાનો શોખ છે.

- ❖ હું દોડની સ્પર્ધામાં પ્રથમ આવ્યો પણ છેલ્લેથી.
- ❖ મારા નેત્ર બંધ હોય ત્યારે મને ઊંઘતો ન સમજાવો તે એક પ્રકારની સમાધિ છે.

શબ્દાલંકાર

- વર્ણસગાઈ/ વર્ણાનુપ્રાસ /અનુપ્રાસ અલંકાર :- વાક્ય કે પંક્તિમાં પ્રારંભે એકનો એક અક્ષર બે અથવા બેથી વધારે વખત આવી ચમત્કૃતિ સર્જે ત્યારે આ અલંકાર બને છે.

(એકનો એક અક્ષર વારંવાર આવર્તન પામે)

દા.ત.- નટવર નિરખ્યા નેણ ! તે....

ઉદાહરણો :-

- ❖ વિપદ પડે વણસે નહી.
- ❖ માડી મીઠી, સ્મિત મધુરીને ભવ્ય મૂર્તિ પિતાજી
- ❖ કાળને કબજે કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે.
- ❖ એ અસત્યનો અવતાર હતો.
- ❖ હળવે હળવે હળવે મારે મંદિર આવ રે !

- યમક/શબ્દાનુપ્રાસ :- જ્યારે વાક્યમાં કે પંક્તિમાં એક સરખા ઉચ્ચારવાળા અને અલગ અલગ અર્થ ધરાવનારા બે અથવા બેથી વધારે શબ્દો આવી ચમત્કૃતિ સર્જાય ત્યારે આ અલંકાર બને છે. (એકનો એક અક્ષર બે વખત આવે અને સમાન ઉચ્ચારવાળા શબ્દો હોય)દા.ત.- સંપ ત્યાં જંપ નહિતર ધરતીકંપ

ઉદાહરણો :-

- ❖ કાયાની માયામાંથી છૂટવા ગોવિંદરાયની માયા કરો.
- ❖ ચેન નથી મન ! ક્યમ તને, ભેટે શ્યામ શરીર
- ❖ સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો!

- આંતરપ્રાસ /પ્રાસસાંકળી :- પહેલા ચરણના છેલ્લા શબ્દ અને બીજા ચરણમાં પહેલા શબ્દ વચ્ચે જ્યારે પ્રાસ રચાય ત્યારે આ અલંકાર બને છે. દા.ત.- વિદ્યા ભણીયો જેહ,તેહ ઘેરે વૈભવ રૂડો.

ઉદાહરણો :-

- ❖ મહેતાજી નિશાળે આવ્યા,લાવ્યા પ્રસાદ ને કર્યો ઓચ્છવ
- ❖ આરે કાંઠે ગાતો, જાતો સામે તીર

- અંત્યાનુપ્રાસ :- બે પંક્તિના અંતે સમાન ઉચ્ચારવાળા અને અલગ અલગ અર્થ ધરાવતા શબ્દો આવી અંતે પ્રાસ રચાય ત્યારે આ અલંકાર બને છે. દા.ત.-

બળની વાતો બહુ કરે, કરે બુદ્ધિના ખેલ,
આપદ કાલે જાણીએ, તલમાં કેટલું તેલ.

ઉદાહરણો :-

- ❖ ગુણ જશ અપરંપાર, દેશ બધામાં દીઠું,

ભોજનમાં તે ભળે, મનુષ્યને લાગે મીઠું.

- ❖ જલાવી જાતને ધૂપ સુવાસિત બધું કરે,
ઘસીને જાતને સંતો અન્યને સુખિયા કરે.
કે કેટલાયે રંગ હું તો ધોળું, કે મન મારૂ ભોળું ભોળું